

Томас Кауфман

Спасени и проклети

Историја реформације

Превела с немачкої

Маја Матић

Главни уредник
Зоран Хамовић

Уређивачки одбор
Борис Беговић
Смиља Марјановић Душанић (*уредница*)
Војин Недељковић
Војислав Павловић
Александар Палавестра
Даница Поповић
Александар З. Савић

Ликовни уредник
Светлана Волиц

© Clio, 2019. Сва права за издање на српском језику задржана.
Ова публикација, у целини или деловима, не сме се умножавати,
прештамповати, похрањивати у меморију компјутера или на било који начин
преносити – електронски, механички, фотокопирањем, снимањем или на
други начин – нити може на било који начин или било којим средствима бити
дистрибуирана без одобрења издавача.

Издавање ове публикације подржало је
Министарство културе и информисања Републике Србије

Наслов оријинала

Thomas Kaufmann

Erlöste und Verdammte

Eine Geschichte der Reformation

© Verlag C. H. Beck oHG, München 2017

© of the translation: S. Fischer Foundation by order TRADUKI

All rights reserved

Садржај

1. Лутер и реформација	9
1. Европски догађај	9
2. Реформација: надања и остварења	12
3. У почетку беше Лутер	16
2. Хришћанска Европа око 1500.....	18
1. Конструисање једног континента	18
Нови хоризонти	18
Нови економски простори	23
2. Пореци	25
Сталешка друштва.....	25
Политичке структуре	29
3. Нације и силе у Европи.....	30
4. Свето Римско царство немачке нације.....	36
5. Духовна и клерикална заједничка обележја	41
Облици побожности.....	43
Опрост грехова	48
6. Почети у култури	51
Револуција у штампарству	51
Мобилност хуманиста.....	53

3. Рана реформација у Царству до 1530. године.....	57
1. Тринаест бурних година	57
2. Мартин Лутер – портрет.....	60
3. Одметник: млади августински монах	63
Секуларни каријерни планови	64
Ревносно монаштво	68
4. Витенбершки егзегета.....	74
Благодат и оправдање.....	74
95 теза против опроста	78
5. Лутерово разилажење с папом.....	84
Полемички списи и контроверзе.....	84
Лутер се пишући бори за живот	89
6. Сабор у Вормсу, побуна и прекретница	94
Одбијање порицања	94
Агитација, протест, немири	97
Промене у градовима.....	104
7. Цвингли и циришка градска реформација.....	106
Лаички свештеник у циришкој катедрали Гросминстер.....	106
Евангелистичке градске цркве	114
8. Размимоилажења унутар реформаторског покрета	115
Зикингенов витешки покрет	118
Сељачки рат и Томас Минцер.....	120
Лутерово дистанцирање од Карлштата.....	124
Спор око вечере Господње	127
Прве анабаптистичке заједнице.....	129
Лутеров спор са Еразмом.....	133
9. Територијалне и црквенополитичке одлуке	135
Конфесионални табори у Царству	135
Оснивање евангелистичких цркава.....	137
Аугзбург: евангелистичко исповедање вере и прогонство из Царства	141
4. Реформацијска Европа до 1600. године.....	147
1. Језик, образовање, право: нови поредак у религији и култури	147

2. Ранореформаторски покрети ван граница Царства	152
Низоземска.....	152
Француска и Енглеска	156
Скандинавија.....	159
Италија и Шпанија.....	162
Источна Европа.....	164
3. Жан Калвин и реформирана интернационала.....	172
Калвиново интелектуално окружење.....	174
Црквени поредак и парохијска дисциплина.....	177
Смрт Мигела Сервета на ломачи.....	181
Заједничко деловање с Хајнрихом Булингером и циришком реформацијом	184
Интернационализација реформираног протестантизма	185
Од Париске крваве свадбе до Нантског едикта.....	188
Политичко ослобођење у Низоземској	192
Џон Нокс и шкотска реформација	194
4. Краљевске реформације у Скандинавији и Енглеској	197
Лутеранска северна Европа.....	198
Англиканска црква и пуританци.....	202
5. Мир и немир у Царству	212
Шмалкалдски савез и Шмалкалдски рат	214
Аугзбуршки интерим и вакуум након Лутерове смрти	218
Непокорни Магдебург	222
Аугзбуршки верски мир	226
Лутерански теолошки спор.....	229
6. Трансформација Римокатоличке цркве	233
Тридентски сабор	235
Нови монашки редови, нови пореци.....	242
7. Дисентери и нонконформисти	248
Анабаптисти и минстерски експеримент.....	249
Мистици и спиритуалисти.....	256
Антитринитарци	258
8. Латинска Европа након реформације.....	260

5. Реформација и ново доба	266
1. Убрзано време – прекретница или апокалипса?	266
2. Подстицаји западном модерном добу.....	271
Конфесионалне културе и улога лаика	272
Економија и право.....	277
Рационалност и индивидуалност.....	279
3. Глобални протестантизам	281
6. Перцепција реформације у новом веку.....	286
1. Јубилеји реформације: 1617. до 2017.....	286
2. Тумачење и дебата	298
Лутерова биографија као мерило	298
Просветитељство и Француска револуција.....	301
Почеци научне историографије	305
Немачко прихватање	307
Скрајњивање у средњи век и лутеровска ренесанса.....	310
Англоамеричке перспективе.....	316
Историја реформације у Немачкој Демократској Републици и Савезној Републици Немачкој до 1990. године.....	319
Актуелни научни изазови	328
<i>Ејилої</i>	
Чаролија почетка.....	333
Хронолошке табеле	336
Библиографија.....	343
Индекс личних имена	389
Индекс географских појмова	399

Лутер и реформација 1

1. Европски догађај

Витенберг, „на рубу цивилизације“¹ Потекавши из ове немачке универзитетске варошице без традиције, реформација је у најкраћем року постала европски догађај. То је донекле било условљено и политичким структурама и констелацијама у Европи: Карло V, млади краљ из хабзбуршке династије који је од 1520/21. управљао судбином Светог Римског царства, налазио се на челу шаролике, транснационалне творевине којом је требало владати. Поред пространих територијалних поседа у Европи – Низоземској*, Аустрији, Лорени, на Иберијском и Апенинском полуострву, она је обухватала и огромне ваневропске територије, на новооткривеном америчком континенту. Борбе које је Карло V водио унутар Европе и изван ње, нарочито са Француском и са Османлијским царством, од раних двадесетих година 16. века су се непосредно одражавале на политички маневарски простор унутар његовог царства и на однос према оним политичким снагама које су се залагале за Лутера и реформацију. Културни, правни, ментални и верски односи у Европи били су детерминисани тесним везама унутар света европских држава као и глобалним црквеним структурама латинске Европе. Оне су, уз то, довеле до тога да је криза превазиђених учења и видова постојања

¹ WA. TR 2, бр. 2800b, стр. 669,12.

* Низоземље или Низоземску је у средњем веку сачињавало седам провинција, међу којима и Холандија.

цркве, коју је најпре у Немачкој изазвао тирингијски августински монах Мартин Лутер, имала далекосежне последице. Осим тога, и заједничко искуство Европљана с претњом тајанствене суперсиле, која је на све стране сејала страх, и њена туђа вера, пресудно су допринели томе да религијске промене као последица реформације врло брзо поприме европске, па чак и глобалне размере.

На почетку ћемо помоћу неколико асоцијативно повезаних чињеница илустровати *европеичности реформације* која је веома рано постала очигледна.

Базелски штампар Јоханес Фробен се почетком 1519. године радовао ширењу свог првог издања сабраних Лутерових списа у Француској, Италији, Шпанији и Енглеској, поручујући да ниједну књигу није продавао тако добро попут ове.² Енглески краљ Хенри VIII се 1520. године, непосредно након објављивања Лутеровог најрадикалнијег списка о светим тајнама *О вавилонском ројсћиву цркве (De captivitate Babylonica)*, путем књижевности залагао против немачког професора теологије, за шта га је папа одликовао Златном ружом врлине и почасном титулом „Бранитеља вере“ (*Defensor fidei*). Маја 1521. је у близини лондонске Катедрале Светог Павла одржано суђење Лутеру и његовим присталицама. Након што су универзитети у Келну и Левену осудили њихова учења, у пролеће 1521. године прикључио им се најугледнији универзитет западног света, париска Сорбона. У лето 1521. године, реформаторски проповедник и агитатор Томас Минцер, који је протеран из Цвикауа, допутовао је у Праг да би успоставио контакт с представницима хуситског покрета. Дански краљ Кристијан II, протеран од домаћег племства, провео је део свог изгнанства у Витенбергу; у то време је Лукас Кранах Старији израдио његов портрет који је додат уз дански превод Новог завета који ће бити објављен нешто касније. Потоњи експоненти реформаторских развојних токова у Француској, Енглеској и Данској, Франсоа Ламбер од Авињона, Вилијам Тиндал и Ханс Таузен, студирали су почетком двадесетих година 16. века у Витенбергу. У Јерусалиму је јеврејски учењак Елеизер Ха Леви у једном писму из 1525. године „у појави Мартина Лутера“ видео „потврду“ апокалиптичког ишчекивања распада хришћанства и почетка избављења Израиља.³ Турски

² WA.B 1, бр. 146, стр. 331–333.

³ Anselm Schubert, *Täuferturn und Kabbalah. Augustin Bader und die Grenzen der Radikalen Reformation* [QFRG 81], Gütersloh 2008, стр. 83.

султан Сулејман, звани Величанствени (1520–1566), распитивао се 1532. код једног изасланика из Царства колико Лутер има година; када је, очигледно са жаљењем, сазнао да је реформатор тада већ имао четрдесет и девет година, свеједно му је поручио да у њему има „милостивог господара“. Од раних двадесетих година 16. века Лутерове идеје и идеје других реформатора прихваћене су у круговима око бискупа од Моа, Гијома Брисонеа, и хуманистичког учењака Лефевра Д’Етапла. Такозвана „афера плаката“ из 1534, када су протестантски леци продрли до одаја француског краља Франсоа I, представљала је прекретницу ка недвосмислено антиреформаторској политици овог владара.

И у *Историји реформације* суперинтенданта Фридриха Миконијуса из Готе јасно се распознају не само европске него и димензије почетка или преокрета читавог хришћанства, који је отпочео с Лутерових *95 теза прошив оџросџа* (*95 Thesen wider den Ablass*). Оне су, према Миконијусу, за 14 дана прошле целу Немачку, „а за четири недеље безмало читаво хришћанство, као да су сâми анђели били гласници [уп. Псалм 103:20] који су поруку трком носили наочиглед свих људи“.⁴ Реформатор Миконијус јасно је сагледавао европске димензије реформације и када су у питању универзитети који су се бавили случајем Лутер, местима спаљивања његових списа, везама с појединим личностима из Енглеске, Француске, Угарске и Шкотске, као и изазовима које је наметало Османлијско царство. Исти поглед на реформацију може се наћи и у приказима Шкотланђанина Џона Нокса, Швајцарца Хајнриха Булингера и Француза Теодора Безе.

Навођење ових главних оријентира јасно показује да је реформација у својим почецима била међународни догађај. Тврдња да је тек Жан Калвин (1509–1564), чија прва реформаторска изјава датира можда тек из новембра 1533⁵, утемељио „међународни карактер реформације, укључивши француске и друге европске традиције“⁶,

⁴ Friedrich Myconius, *Geschichte der Reformation*, прир. von Otto Clemen [Voigtländers Quellenbücher 68], Leipzig s.a, стр. 22; о следећем уп. стр. 30, 38, 43, 50 и даље; 56, 60, 63 и даље.

⁵ Calvin-Studienausgabe, Bd. 1: *Reformatörise Anfänge (1533–1541)*, Teilband 1/1, прир. Eberhard Busch и др., Neukirchen-Vluyn 1994, стр. 1–26 (Nicolaus Cop, Pariser Rektoratsrede).

⁶ *Rechtfertigung und Freiheit. 500 Jahre Reformation 2017. Ein Grundlagentext des Rates der Evangelischen Kirche in Deutschland (EKD)*, Gütersloh 2014, стр. 18 и даље.

нетачна је, па чак може навести и на погрешне закључке. Културна револуција коју су у деценијама пре 1500. године изазвали штампарство и покретна слова, такође је битно допринела томе да овај покрет из Витенберга сместа добије политичку тежину и поприми европске размере. На крају је, премда не на последњем месту, европеичност Римске цркве која је сезала изван државних и језичких граница и по правилу је комунцирала на латинском, погодовала формирању транснационалне побуне против ње. Историографија реформације, уколико се не одрекне перспективе националне историје, неће моћи да побегне од дугачких сенки 19. века, нити да на прави начин прикаже доба реформације и његову европеичност као једно од његових главних обележја.

2. Реформација: надања и остварења

Појам реформације је многозначан и разноврстан; неопходно је унапред се сагласити о његовом значењу. У данашњој уобичајеној и раширеној употреби, њиме се означава одређени историјски феномен, једно посебно раздобље историје латинске Европе, тачније промене у цркви и друштву које су почеле Лутеровом критиком опроста у јесен 1517, што је довело до формирања евангелистичких заједница и цркава које су на градском, територијалном или националном нивоу независне од Рима, као и до цепања Римокатоличке цркве на различита вероисповедања. Сажимање овог вишеслојног процеса под назив „реформација“, по којем је названо и читаво раздобље, углавном је последица немачке историографије 19. века под протестантском доминацијом, а њено виђење, које се сматрало меродавним више од једног века, дато је у *Немачкој историји у доба реформације (Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation)* (1839–1847) Леополда фон Ранкеа.

Међутим, назив реформација се још одраније користи за црквене и друштвене промене. Позив на темељну реформу, који је латинску цркву потресао, детерминисао и оптерећивао, могао се чути већ и 15. веку. „Реформација“ (*causa reformationis*) је била једна од великих тема Сабора у Констанцу (1414–1418). Да би се обезбедила континуирана „брига о њиви Господњој“ и почупали „жбунови,

трње и коров јереси, заблуда и подела“, „изгладили изгреди“ и „реформисало што је деформисано“,⁷ овај генерални синод је латинском хришћанству наложио редовно одржавање општих сабора по утврђеном ритму. Први је требало да се одржи у року од пет, други после наредних седам година, а касније је црква, заступљена у генералном сабору, требало да се састаје сваких десет година. Сабор у Констанцу је себе дефинисао као највишу инстанцу, чак и у односу на папство, у свим питањима која су се тичала вере, јединства цркве и „реформе њене главе и њених удова“⁸. Из овога следи да је „реформација“ словила за начелни задатак цркве који се тиче свих хришћана, који није могуће завршити и који стално почиње испочетка. Упркос супротним тврдњама⁹, начело да цркву треба непрестано реформисати (*ecclesia semper reformanda*) не представља изворно реформаторску спознају.

Након завршетка Сабора у Констанцу папство се постепено консолидовало и поново уздигло до старе, али и нове моћи, услед чега су концилијаризам и његова концепција перманентне реформације остајали без ослоњаца. У деценијама око 1500. године расла је сумња у изгледе које би могла имати некаква општа реформација. Гајлер фон Кајзерзберг, један од најутицајнијих проповедника позног 15. и раног 16. века, примећивао је дубоке недостатке у свим сталезима тадашњег хришћанства, како световном тако свештеничком и монашком. Духовни сталеж, дакле, секуларно свештенство је „подебело и бескорисно“; одликује се „надменошћу, уображеношћу“; гомила „један иметак преко другог“ и живи у „блуду“ тако што се „ваља у барама измета и прљавштини“. Редовници су сасвим „растргнути“, „предњаче у сладострашћу“ и толико су заточени у „надмености“, „шкртарењу“ и „неморалу“ да „им више нема помоћи“. И световни сталеж је према Гајлеру дубоко „искварен“ јер су кнежеви стално

⁷ „Frequens generalium conciliorum celebratio, agri dominici praecipua cultura est, quae vepres, spinas et tribulos haeresium, errorum et schismatum extirpat, excessus corrigit, deformata reformat [...]“ Decretum Frequens, Sessio XXXIX des Konstanzer Konzils, 9. 10. 1417; цит. према издању у: Carl Mirbt / Kurt Aland, *Quellen zur Geschichte des Papsttums und des römischen Katholizismus* Bd. 1, Tübingen 1967, Nr. 768, стр. 477.

⁸ „[...] in his quae pertinent ad fidem et exstirpationem dicti schismatis, ad generalem reformationem dictae ecclesiae Dei in capite et membris.“ Decretum Haec sancta, Sessio V, 6. 4. 1415; цит. према Mirbt / Aland, *Quellen zur Geschichte des Papsttums*, Nr. 767, стр. 477.

⁹ Уп. на пример, *Rechtfertigung und Freiheit*, стр. 23.

били у међусобној борби и сукобу – „како би се они могли реформисати?“, запитао се проповедник из стразбуршке катедрале.¹⁰

Сабор у Базелу (1431–1437/49), наставља Гајлер, шест година је узалуд већао о томе „како би се читава реформација могла обзнанити хришћанству, а ипак од тога није било ништа“.¹¹ Пошто је изгледало да пут ка некаквој општој и широкој реформацији није могућ, Гајлеру је још само преостало пут који се састојао од бројних малих реформи у оквиру конкретних надлежности појединачних сталеза.¹² „Бискуп у својој бискупији. Опат у свом самостану. Већник у свом граду. Грађанин у својој кући, то би било лако. Али општа реформација читавог хришћанства, то је напорно и тешко, и ниједан *consilium* [сабор] није могао то да сагледа и није могао да нађе пут.“¹³ Према томе, од представника власти у сва три сталеза, у цркви, манастиру и свету, па наниже до „домаћина куће“, сви у оквиру својих надлежности требало би да снажно захтевају поправљање тренутно лоших прилика, а то је управо „реформација“. Гајлерова концепција реформације заснивала се на моделу побожности који је био карактеристичан за његово време: Бог ће наградити труд који стреми ка томе, а због исказане добре воље признаће и несавршено реформско дело.

Августински пустињак Мартин Лутер другачије је размишљао о томе шта може да постигне реформација у теолошком смислу. Током његове борбе против опроста грехова, која је отпочела у јесен 1517, констатовао је: „Цркви је потребна реформација, што не представља дело појединца, на пример папе или бројних кардинала – и једно и друго је доказао најмлађи сабор [Пети Латерански сабор 1512–1517] – већ читавог земљиног шара, па чак и сâмог Бога. Време те реформације познато је, међутим, само ономе који је творац времена.“¹⁴

С обзиром на суштински лоше стање које је Лутер примећивао у цркви и друштву свог времена, чинило се да су људски актери осуђени на пропаст. Сâм Бог је морао да реформише своју цркву. Лутер

¹⁰ Johann Geiler von Kaysersberg, „Die Emeis“, цит. према одломку у: Ruth Kastner, *Quellen zur Reformation 1517–1555 [Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte der Neuzeit, Freiherr vom Stein-Gedächtnisausgabe XVI]*, Darmstadt 1994, Nr. 1, стр. 31–36, овде: 32 и даље.

¹¹ Kastner, *Quellen*, стр. 32.

¹² *Истѿо*, стр. 34.

¹³ *Истѿо*.

¹⁴ WA 1, стр. 627,27–31.

је очигледно подразумевао да ће се Бог послужити главама и рукама управо представника власти у свим сталежима које је и Гајлер набројао. Судаћи по његовом великом реформаторском програмском спису *Хришћанском ѿлемсѿву немачкој народа о ѿѿраваци хришћанскоја сѿања* (*An den christlichen Adel deutscher Nation von des christlichen Standes Besserung*) из лета 1520, покушао је да управо те снаге мобилише за своју реформацију. Касније, у току 16. века, међу његовим присталицама и суреформаторима постало је уобичајено да се постигнуте промене у цркви и друштву називају „реформација“.

Међу онима који су се негде пред крај 16. века освртали на почетке реформације, усталило се да се и раздобље тих промена, за које се сматрало да унапређују црквени систем, означава као „реформација“. Око 1600. године постало је уобичајено Лутера називати реформатором, а реформацијом преокрет историје спасења у виду објаве јеванђеља и ослобођења од јарма хришћанског папства коју је он покренуо.¹⁵

У оквиру „реформације“ као концепта историје спасења, ово напуштање „римске тираније“ обично се поредило с библијским избављењем деце Израиља из египатског ропства. Око 1600. године свест лутерана да се налазе на „крају времена“, напajана пророчким изворима Светог писма и вандиблијским сведоцима, била је још изузетно жива, па чак и далеко виталнија него у супарничким вероисповедањима – римском католицизму и реформираним црквама. Бог се обраћао људима путем посебних знакова, на пример појава на небу; лутерански теолози су то углавном тумачили као позив на обраћење. У освртима на претходни век који су почетком 1600. године нуђени у проповедима, историјско памћење лутерана се згуснуло у једну компактну слику реформације виђену кроз призму историје спасења и представљену као епоху есхатолошког спасавања хришћанства од антихришћанског папе. Позивање на ту реформацију служило је лутеранима и да би се поново уверили у то да се у борби за тумачење истине у хришћанству, озбиљно натопљене крвљу, налазе на правој страни. Лутерова реформација у којој је мали Давид успео да се супротстави надмоћном папи Голијату, али и преживљавање и опстанак оне „евангелистичке“ цркве која

¹⁵ Уп. потврде у: Thomas Kaufmann, „Römisches und evangelisches Jubeljahr. Konfessionskulturelle Deutungsalternativen der Zeit im Jahrhundert der Reformation“, у: *Millennium. Deutungen zum christlichen Mythos der Jahrtausendwende* [Kaiser Taschenbücher 171], Gütersloh 1999, стр. 73–136, овде: 131 и контекст.

се позивала на њега, сматране су доказом да су изабрани од Бога, а да је над њима његова заштитничка рука. Таква слика историје прожета есхатолошким моментима и пркосним тријумфализмом обележила је расположење и менталитет лутерана, као и услове у којима је та реформација постала део културног памћења, нарочито у Немачкој.

3. У почетку беше Лутер

Са аспекта историографије и културе сећања, реформација представља свеprisутну, изузетно контроверзну и уједно дифузну тему. С обзиром на разнолика и неуједначена својатања Лутера и реформације, нема друге алтернативе него да се она посматра у контексту свог времена, а то значи да се *исјоризује*. Међутим, кохерентни историјски наратив *дани ове* реформације почива на дефиницији полазишта: Лутер и његов сукоб с папском црквом. Међутим, сви релевантни актери 16. века били су сагласни око тога да су управо Лутеров сукоб с Римском црквом, најаву његове екскомуникације на дан 15. јуна 1520, као и последична заоштравања, контроверзе и разилажења – покренули онај непоновљиви низ догађаја који ће довести до настанка локалних, територијалних и националних цркава независних од Рима, дакле, да је реформација настала као збир тих процеса промена у мањим размерама.

Ставити Лутера на почетак нипошто не значи да је његово место у сфери монументалног. Он се не налази на почетку превасходно због својих бројних специфичности, већ због посебности историјске констелације која је учинила могућим да једна никада одржана расправа о опросту доведе до корените револуционарне промене постојећег црквеног система. Ставити Лутера на почетак, међутим, значи и сместити га у његово време, у његове менталитете, друштвене и политичке поретке, религиозне и економске обрасце понашања, у универзитет, заједницу редовника састављену од људи у које је имао поверење, али и у страхове и почетке раздобља око 1500. године. У овом приказу посебно ће бити наглашена улога публицистике; јер, пишући, Лутер се борио за живот, спасли су га његови списи, његово писање.

Динамика објављивања у периоду 1518–1521. изнедрила је реформаторски покрет који је убрзо био примећен и изван Царства, достигавши ранг европског феномена. Ниједан реформаторски покрет и процес промена у појединим европским земљама – у Швајцарској, Француској, Низоземској и Енглеској, у Данској и Шведској, у Пољској, Чешкој и Моравској – није настао независно од Лутера и збивања у Светом Римском царству. Ниједна од европских реформација се, дакле, не може превасходно објаснити неком позносредњовековном динамиком реформи, ма колико, без икакве сумње, било тачно да су у реформацији, па и за време ње, наставиле да постоје бројне традиције позног средњег века, или су поново оживеле старије предиспозиције. Међутим, нарасла воља за реформом, наговештене претензије кнежева и краљева да се домогну црквених добара, римски фискализам који је довео до нагомиланог незадовољства упорног против курије – све се то згуснуло у промену са историјским дејством тек пошто је витенбершки монах просјачког реда „из ревности према Христу или боље: потпаљиван младалачким жаром“¹⁶ „истеран из ћошка“¹⁷, ступивши потом на историјску позорницу. Универзални значај папе, чији је опрост био у питању, учинио је своје, те је сукоб око саксонског монашчића убрзо ескалирао. Тек пошто су кренуле гласине у Царству, текстови Лутера и његових раних сабораца доспели су у иностранство, а комуникациона мрежа европских хуманиста почела да „делује“, инициран је онај низ догађаја на чијем се крају налазе многобројне реформације, а тиме и она *једна реформација* која је епохална у историји хришћанства латинске Европе.

¹⁶ У једном допису папи Лаву X који претходи објашњењима уз 95 теза, Лутер пише о свом уласку у спор око опроста: „Ego sane, ut fateor, pro zelo Christi, sicuti mihi videbar aut si ita placet pro iuvenili calore urebar [...]“ WA 1, стр. 528,18 и даље.

¹⁷ Уп. WA 1, стр. 529,8 и даље.